

EBÛ İBRÂHÎM İŞHÂK B. İBRÂHÎM EL-FÂRÂBÎ'NİN HAYATI VE DÎVÂNU'L-EDEB ADLI ESERİNE DAİR*

Şerafettin YILDIZ**

Özet

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961)'in *Dîvânu'l-edeb* adlı eseri, lügat türleri içinde son harf sistemine göre tasnif edilen lügatlerin ilkidir. Müellif, bu eserinde kelimenin önce son harfini, sonra ilk, daha sonra da orta harfini esas almıştır. Daha sonra yeğeni Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1003), *Tâcu'l-luğa ve Sihâhu'l-'arabiyye* adlı eserinde dayısının eserini örnek almış ve bu metodu devam ettirmiştir. Bu makalede Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin hayatı ve *Dîvânu'l-edeb* adlı eseri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, Dîvânu'l-edeb, Lügat, el-Cevherî

ABOUT LIFE OF EBÛ İBRÂHÎM İŞHÂK B. İBRÂHÎM EL-FÂRÂBÎ AND HIS WORK NAMED DÎVÂNU'L-EDEB

Abstract

The work of Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961) called *Dîvânu'l-edeb* is the first dictionary among the dictionary types which are classified according to the latest letter system. The author firstly predicated on the last letter of a word, then the first and finally the letter in the middle in this work of him. Later on, his nephew, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1003), took his uncle's work a sample in his work named *Tâcu'l-luğa and Sihâhu'l-'arabiyye* and maintained this method. In this article, information about the life of Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî and the work named *Dîvânu'l-edeb* is given.

Key Words

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, Dîvânu'l-edeb, Dictionary, el-Cevherî

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Konya 1995) tarafından kabul edilen "Abû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ölm. 350/961)'nin Hayatı ve "Dîvân al-adab" adlı eseri" başlıklı yüksek lisans tezinin özettir.

** Arş.Gör.Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Elemanı. serafettinyildiz42@hotmail.com

Lügatçiliğin, Arap dili ve edebiyatı sahasında önemli bir yeri vardır. Nitekim Arap dil âlimleri ciddi çalışmalar yaparak çok değerli lügatler hazırlamışlardır. İlk defa el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175/791) kelimeleri, harflerin mahreçlerini esas alarak tertip edip kalb sistemini uygulamış ve *Kitâbu'l-'Ayn'*ı telif etmiştir. el-Halîl b. Ahmed'den sonra da alfabetik lügatçilik bir takım merhaleler geçirmiş ve günümüzdeki son şeklini almıştır. Arapça alfabetik lügatler, şekil bakımından beş grupta mutâlaa edilebilir.

1-) Harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilen sözlükler:

Birinci grubu teşkil eden lügatlerin öncüsü el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175/791) olup *Kitâbu'l-'Ayn'* adlı eseriyle harflerin diziminde mahreçleri esas alarak, bunları en dipteki gırtlak seslerinden dudak seslerine doğru sıralamıştır. Böylece dizide ilk sırayı 'ayn harfi aldığı için lügati bu adı taşımaktadır. el-Halîl'in *Kitâbu'l-'Ayn'*ını kendilerine örnek alan müellif ve eserleri, Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Kâsım el-Kâlî (ö.356/966)'nin *el-Bâri'*, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö.370/980)'nin *Tehzîbu'l-luğ'a'sı*, Ebû'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd b. 'Abbâs (ö.385/995)'in *el-Muhît fi'l-luğ'a'sı*, İbn Sîde (ö.458/1065)'nin *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam'*ıdır.

2-) Son harf sistemine göre tasnif edilen sözlükler:

Bu ekolün öncüsü, esas konumuzu teşkil eden Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö.350/961) olup eseri *Dîvânu'l-edeb'*de kelimenin önce son harfi sonra ilk ve daha sonra orta harfini esas almıştır. Sonra yeğeni Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî (ö.393/1003); *Tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'arabiyye* adlı eseriyle dayısının eserini örnek alarak bu metodu sürdürmüştür. Bu metotla yazılan diğer eserler ise şunlardır: İbn Manzûr (ö.711/1311)'un *Lisânu'l-'arab'*ı, Cemâleddîn Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî (ö.816/1413)'nin *el-Kâmûsu'l-muhîl'i*, Muhammed b. Muhammed el-Huseyn ez-Zebîdî (ö.1205/1790)'nin *Tâcu'l-'arûz'u*.

3-) İlk harf göz önüne alınmakla birlikte kalb sistemi uygulanan sözlükler:

İbn Dureyd (ö.321/933)'in *el-Cemhere'si*, İbn Fâris (ö.395/1004)'in *el-Mucmel ve Mu'cemu mekâyisi'l-luğ'a'sı*.

4-) İlk harf sistemine göre tasnif edilen sözlükler:

Öncüsü Mahmûd b. 'Omer ez-Zemahşerî (ö.538/1143) olup eseri *Esâsu'l-belâğa'*dır. Bu metodu takip eden müellifler ve eserleri şunlardır: Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004)'in *el-Mucmel fi'l-luğ'a'sı*, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1267)'nin *Muhtâru's-Sihah'*ı, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö.770/1368)'nin *el-Misbâhu'l-munîr'i*, Butrus el-Bustânî (ö. 1883)'nin *Muhîtu'l-muhîl'*idir.

5-) Kelimelerin okunduğu gibi tertip edilen sözlükler:

'Abdullâh el-'Alaylî tarafından telif edilen *el-Merca'* etrafında teşekkül eden ekoldür. Bu ekolde telif edilmiş lügatlerde kelimeler zaid harflerden soyutlanmaksızın, okunduğu gibi tertip edilmiş ve bu sisteme "et-Tertîbu'n-nutkî" adı verilmiş-

tir. Bu metot ile yazılmış lügatler şunlardır: Cubrân Mes'ûd'un *er-Râ'id'i*, Fu'âd Efrâm el-Bustânî'nin *el-Muncidu'l-ebcedî'si*, Halîl el-Cer'in *Lârûs'u*¹.

Bunların yanı sıra son yıllarda Recep Dikici'nin hazırladığı, aynı ve zıt anlamlı Arapça kelimeleri ihtiva eden "Arapça Müşterek Lafızlar Lügati" (Konya, 1995) tarzında farklı lügatler de kaleme alınmıştır.

Bu lügatler arasında farklılık arz eden *Dîvânu'l-edebe*; kelimelerin son harflerine göre ilk tertip edilme özelliğini taşımaktadır. Bunun yanı sıra bu eserde tasrif (vezinler) de esas alınmıştır. Buna göre *Dîvânu'l-edebe*, vezinlerden hareket edilerek kelimelerin son harflerine göre düzenlenmiştir. Nitekim günümüzde diğer lügatlerden farklı yönü olan *Dîvânu'l-edebe*'in benzeri lügatler de kaleme alınmıştır. Bunlardan Antony Dahdah'ın *Mu'cemu tasrifî'l-ef'âl* (Beyrut, 1980) ve Cemâleddin Ebû'l-Hasan el-Hımyerî (ö.572/1177)'nin *Şemsu'l-'ulûm'* u adlı eseri kaydedilebilir.

Bütün bunlardan sonra, lügat sahasında gerek kelimelerin son harfleri, gerek tasrif'in esas alındığı lügatlerin ilk örneğini teşkil eden *Dîvânu'l-edebe*'in müellifi Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin hayatına geçebiliriz.

EBÛ İBRÂHÎM İSHÂK B. İBRÂHÎM el-FÂRÂBÎ'NİN HAYATI

Müellifin ismi, çoğu kaynaklarda İshâk b. İbrâhîm² şeklinde, ancak bazılarında ise İshâk b. İbrâhîm b. el-Huseyn³ veya İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm⁴ olarak kaydedilmiştir.

İshâk b. İbrâhîm'in künyesi, genel olarak tabakât ve terâcim kitaplarında, Ebû İbrâhîm diye zikredilmektedir⁵. Ancak İbnu'l-Anbârî (ö.577/1181), *Nuzhetu'l-elibbâ'*

¹ Demiryak, Kenan- Çöğenli, Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Ün. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1994, s.123-134.

² es-Sem'ânî, Abdülkerîm Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, nşr. 'Abdullah 'Omar el-Bârûdî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, IV, 331; İbnu'l-Enbârî, 'Abdurrahmân Ebû'l-Berekât, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1976, s.344; Yâkût el-Hamavî, Şehâbeddîn Ebû 'Abdillah, *Mu'cemu'l-udebâ'*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru'l-garbil-İslâmî, Beyrut 1993, II, 618; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâr sâdir, Beyrut 1977, IV, 225; İbnu'l-Esîr, 'İzzeddîn el-Cezerî, *el-Lubâb fi tahzîbi'l-ensâb*, Dâr Sâdir, Beyrut, trs., II, 402; İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'iz-zemân*, nşr. Muhyuddîn 'Abdulhamîd, Kahire 1948, IV, 243; es-Safedî, Selâhaddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Muhammed Yûsuf Necm, Dâr Franz Steiner, Wiesbaden 1971, VIII, 395; es-Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut, trs., I, 437; es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut, trs., I, 224, 230; Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtî'l-ülûm*, nşr. Kâmil el-Bekrî-'Abdulvahhâb Ebû'n-Nûr, Dâru'l-kutubi'l-hadîse, Kahire 1968, I, 110; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, nşr. Şerafettin Yalıtıkaya ve Rifat Bilge, Maarif matbaası, İstanbul 1941-1943, I, 774; İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, nşr. Şerafettin Yalıtıkaya ve Rifat Bilge, İstanbul 1945-1947, II, 204; İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'arîfin*, nşr. Rifat Bilge-M. Kemal İnal, İstanbul 1951-1955, I, 199; ez-Zirikli, Hayreddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, trs., I, 284; Kehhâle, 'Omar Rizâ', *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, nşr. Mektebe tahkîki'turâs, Mu'essetu'r-risâle, Beyrut 1993, II, 227; el-Kinnavî, es-Seyyid Muhammed Sıddîk Hasanhân, *el-Bulğa fi usûli'l-luğa*, nşr. Nezir Muhammed Mektebî, Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, Beyrut 1988, s. 381; Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebe'l-'arabî*, Arp. çev. 'Abdulhalîm en-Neccâr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1959-1977, II, 258; Sezgin, Fuat, *Târîhu'l-turâsi'l-'arabî*, Arp.çev. Arafa Mustafâ, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1988, VIII, 351; Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Fârâbî, İshak b. İbrâhîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 163.

³ İkbâl, Ahmed Şarkâvî, *Mu'cemu'l-me'âcim*, Dâru'l-garbil-İslâmî, Beyrut 1993, s. 252.

⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, Şahâbeddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. 'Alî, *Lisânu'l-mizân*, nşr. Mu'essetu'l-A'lâmî li'l-matbû'ât, Beyrut 1971, I, 401.

⁵ es-Sem'ânî, *age.*, IV, 331; İbnu'l-Enbârî, *age.*, dipnot s.344; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 618; İbnu'l-Esîr, *age.*, II, 402; el-Kıfî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâ'in-nuhât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-fikrî'l-'arabî, Kahire 1986, I, 87; es-Safedî, *age.*, VIII, 395; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437; Kâtib Çelebî, *age.*, I, 774; Kehhâle, *age.*, I, 199; Brockelmann, *age.*, II, 258; Sezgin, *age.*, VIII, 351.

adlı eserinde (s.344)⁶ ve es-Suyûtî (ö.911/1505) de *el-Muzhir*'inde (I, 211) müellifin künyesini Ebû Nasr olarak belirtmektedir. Ebû Nasr künyesinin İshâk b. İbrâhîm'e isnat edilmesinin sebebinin yeğeni olan meşhûr dilci İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî'nin künyesiyle karıştırılmış olmasıyla izah edilebilir. Hatta onu, büyük Türk filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî ile karıştıranlar da olmuştur⁷.

Dilci Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm, Türkistan'ın Fârâb⁸ şehrinde doğduğu için el-Fârâbî⁹ nisbesini ve Şafii¹⁰ mezhebine mensup olduğu için de eş-Şâfi'î nisbesini almıştır. Nitekim müellifin yaşadığı bölge halkı da, bu mezhebe mensuptur¹¹.

Maalesef kaynaklarda Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm'in doğum yeri ve tarihi kaydedilmemiştir. Ancak pek çok kaynakta onun nisbesinin el-Fârâbî¹² şeklinde kaydedilmesinden Fârâb şehrinde doğduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra el-Fârâbî'nin isminin, el-Ezherî¹³ (h.doğ. 282/ö. 370)'nin akranları arasında zikredilmesinden¹⁴ onun bu mezkûr tarihe yakın bir tarihte doğduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin el-Cevherî (ö.393/1003)'nin dayısı olduğu bilgisi¹⁵ dışında, onun ailesi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Maalesef kaynaklarda İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin hocalarına dair bilgi kaydedilmemiştir.

Tabakât ve terâcîm kitaplarında İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin seyahat ve yolculukları hakkında fazla bilgi yer almamaktadır. Ancak el-Kiftî (ö.464/1248)'nin babası Yûsuf b. İbrâhîm el-Kiftî'nin rivayetine göre, İshâk b. İbrâhîm, Fârâb'dan

⁶ *Nuzhetu'l-Elibbâ'*'yi tahkik eden Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm; İshâk b. İbrâhîm'in künyesinin asıl nüshada Ebû Nasr şeklinde kaydedildiğini, ancak bu künyenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı asıl metne Ebû Nasr künyesinin yerine Ebû İbrâhîm künyesini kaydetmiştir (bkz. İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'* dipnot, s.344). Büyük bir ihtimale es-Suyûtî de İbnu'l-Enbârî'nin eserinden nakilde bulunduğundan İshâk b. İbrâhîm'in künyesini Ebû Nasr olarak kaydetmiştir.

⁷ Karaarslan, Nasuhi Ünal, *age.*, XII, 163.

⁸ Fârâb; Orta Asya'da Kazakistan'ın güney bölgesinde bulunan, o zaman da Türklerin bir bölgesi olup coğrafi olarak Seyhun nehrinin arkasında, Şâş (Taşkent) şehrinin üstünde Balâsâğün kentine yakın bir şehirdir. Fârâb'ın halkı Şafii mezhebine mensup olup suyunu Şâş nehrinden alan verimli topraklara sahiptir (bkz. es-Sem'ânî, *age.*, IV, 331; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 225; İbn Hallikân, *age.*, IV, 243; el-Fîrûzâbâdî, Meccuddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhîr*, Mu'essetu'l-Risâle, Beyrut 1987, s.156; ez-Zirikî, *age.*, I, 284; Şeyho, Luis, *el-Muncid fi'l-edeb ve'l-ülüm*, el-Matba'atu'l-Kâsulikiyye, Beyrut 1956, II, 289) Bazı kaynaklarda ise şehrin adı Otrâr şeklinde geçmektedir (bkz. İbn Hallikân, *age.*, IV, 331; el-Fîrûzâbâdî, *age.*, s.156; Huart, Clément, *Arap ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara, trs., s.160).

⁹ es-Sem'ânî, *age.*, IV, 331; İbnu'l-Enbârî, *age.*, s.344; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 618; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 225; İbnu'l-Esir, *age.*, II, 402; İbn Hallikân, *age.*, IV, 243; es-Safedî, *age.*, VIII, 395; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 224, 230; Taşköprüzâde, *age.*, I, 110; İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 204; ez-Zirikî, *age.*, I, 284; Brockelmann, *age.*, II, 258; Sezgin, Fuat, *age.*, VIII/I, 351. Ancak Kâtib Çelebî, *Keşfü'l-zunûn* (I, 774) da el-Faryâbî şeklinde kaydetmiştir.

¹⁰ el-Kinnavî, *age.*, s.59. Ancak İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn* (I, 193) de bu âlimi el-Hanefî nisbesiyle zikretmektedir.

¹¹ es-Sem'ânî, *age.*, IV, 331; İbnu'l-Esir, *age.*, II, 402; İbn Hallikân, *age.*, IV, 243.

¹² es-Sem'ânî, *age.*, IV, 331; İbnu'l-Enbârî, *age.*, s.344; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 618; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 225; İbnu'l-Esir, *age.*, II, 402; İbn Hallikân, *age.*, IV, 243; es-Safedî, *age.*, VIII, 395; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 224, 230; Taşköprüzâde, *age.*, I, 110; İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 204; ez-Zirikî, *age.*, I, 284; Brockelmann, *age.*, II, 258; Sezgin, Fuat, *age.*, VIII/I, 351.

¹³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga* adlı sözlüğün de müellifi olan büyük dil âlimidir. el-Ezherî, h. 370 yılında vefat etmiştir (bkz. İbnu'l-Enbârî, *age.*, s.323; el-Kiftî, *age.*, IV, 232-236; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 19; İbnu'l-İmâd, Ebû'l-Felâh 'Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbar men zehab*, Beyrut 1986, IV, 379-380; ez-Zirikî, *age.*, I, 284; Kehhâle, *age.*, III, 47).

¹⁴ ez-Zehabî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-islâm, Vefeyâtu'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, Dâru'l-kutubi'l-arabî, Beyrut 1989, s.455; Karaarslan, Nasuhi Ünal, *age.*, XII, 163.

¹⁵ İbnu'l-Enbârî, *age.*, s.344; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 656; el-Kiftî, *age.*, I, 87, 229; ez-Zehabî, *Târîhu'l-islâm*, s.455; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 446; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, I, 401; İbnu'l-İmâd, *age.*, IV, 497.

Yemen'e gitmiş ve orada Zebîd¹⁶ kentinde ikamet etmiştir¹⁷. Yâkût el-Hamavî (ö. 626/1229) de, bu rivayeti eserinde zikretmiş ve diğer tabakât ve terâcim müellifleri de ondan nakillerde bulunmuşlardır. Bazı kaynaklarda ise müellifin, *Dîvânu'l-edeb* adlı eserini Zebîd'de yazdığı ileri sürülmüştür¹⁸. Oysa Yâkût el-Hamavî, bu rivayeti zikrettikten sonra el-Cevherî'nin müellifin *Dîvânu'l-edeb* adlı eserini kendisinden Fârâb şehrinde okuduğunu ve bu eserin Zebîd'de yazılmadığını belirtmiştir¹⁹.

el-Kiftî (ö.911/1505) de, el-Fârâbî'nin Yemen'e hiç gitmediğini ve Ebû'l-'Alâ' el-Ma'arrî ile bir edebiyatçı arasında geçen bir olayın karıştırıldığını, hadisede geçen *Dîvânu'l-edeb*'in eksik sayfalarını el-Maarî'ye tamamlatan kişinin İshâk b. İbrahim sanıldığını ifade etmiştir²⁰. Nitekim Ebû'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin 450/1058'de İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin ise 350/961 yılında vefat etmiş olması, el-Kiftî'nin bu husustaki ifadesini teyit etmektedir.

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin kaynaklarda zikredilen öğrencileri şunlardır:

1. Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî:

el-Cevherî²¹, Türkistan'ın Fârâb kentinde doğmuş ve ilk ilim tahsilini orada dayısı Ebu İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'den yapmıştır. el-Cevherî, dayısı el-Fârâbî'den *Dîvânu'l-edeb*'i okuduktan sonra, bu eseri Ebû's-Serrî el-Esbahânî'den Asbahân'da tekrar okuduğunu zikretmektedir²². Bilâhere Bağdat'a giderek, orada devrinin büyük dil âlimlerinden Ebû 'Alî el-Fârisî (ö.377/987) ve Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (ö.368/979)'nin yanında çalışmalarını ve tahsil hayatını sürdürmüştür. Dil ve lügat bilgilerini derinleştirmek için Arap yarımadasında Hicaz'dan Diyar-ı Rebî'a'ya kadar yayılan çölde Mudar ve Rebî'a kabileleri arasında uzun süre kalmış ve bu sayede meşhur sözlüğü *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'arabiyye*'yi hazırlamıştır. el-Cevherî, bu eseri kaleme alırken daha önce dayısından okuduğu *Dîvânu'l-edeb*'in tertibini kendisine örnek almıştır²³. Buna göre kelimelerin son harfi bâb, ilk harfi ise fasl olarak düzenlemiştir²⁴. Diğer taraftan el-Cevherî, kanat takarak uçma teşebbüsünde bulunmuş, fakat Nîsâbûr camiinin çatısından yere düşerek h. 393 (m. 1003) yılında vefat etmiştir.

¹⁶ Zebîd; Yemen'de meşhur bir şehirdir. Bu şehirden birçok âlim çıkmıştır. Nitekim meşhur dilci ve *Tâcu'l-'arûz*'ün müellifi Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790) ile Ebû Kurrâ' Mûsâ b. Târik ez-Zebîdî (ö.203/818) bu şehirde yetişmiştir (bkz. Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 131).

¹⁷ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 437; es-Safedî, *age.*, VIII, 395; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437; Taşköprüzâde, *age.*, I, 110; Kâtib Çelebî, *age.*, I, 774; ez-Zirikî, *age.*, I, 284; Brockelmann, *age.*, II, 258; Sezgin, Fuat, *age.*, VIII/1, 351; Kehhâle, *age.*, III, 47.

¹⁸ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 618; es-Safedî, *age.*, VIII, 395; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437; Taşköprüzâde, *age.*, I, 110; Brockelmann, *age.*, II, 258;

¹⁹ es-Safedî, *age.*, VIII, 396.

²⁰ el-Kiftî, *age.*, I, 87-88.

²¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Enbârî, *age.*, s.344-345; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 656-658; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 322; el-Kiftî, *age.*, I, 229-233; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 229-233; Taşköprüzâde, *age.*, I, 115-119; Kâtib Çelebî, *age.*, II, 1071-1073; İbnu'l-'Îmâd, *age.*, IV, 497-498 ez-Zirikî, *age.*, I, 309; Brockelmann, *age.*, II, 259.

²² Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 619.

²³ Yâkût el-Hamavî, *age.*, II, 656; İsmâ'il Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, I, 209; İkbâl, Ahmed Şarkâvî, *age.*, s.216-234.

²⁴ Kâtib Çelebî, *age.*, II, 1071-1073; İsmâ'il Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, I, 209.

2. Ebû 'Alî el-Hasan b. 'Alî b. Sa'îd ez-Zâminî

el-Hasan b. 'Alî ez-Zâminî, *Divanu'l-edeb* adlı eseri, müellif Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'den bizzat okuduğunu zikretmiştir²⁵. Ayrıca Yâkût el-Hamavî (ö.626/1229) de el-Hâkim'den nakilde bulunarak ez-Zâminî'nin Ebû İbrâhîm'den *Dîvânu'l-edeb* adlı eserini okuduğunu belirtmektedir²⁶. Ancak yukarıdaki ifadelerden müellifimizin talebesi olduğu anlaşılan ez-Zâminî'nin hayatı ve eserleri hakkında kaynaklarda geniş bilgi bulunmamaktadır.

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin ekseri kaynaklarda h. 350 (m. 961) yılında vefat ettiği bildirilmektedir²⁷. Ancak İshâk b. İbrâhîm'in vefat tarihi hakkında farklı rivayetlere de rastlamaktayız. Nitekim 'Alî b. Yûsuf el-Kiftî (ö.464/1248), müellifin h. 398 (m.1007)²⁸ tarihinde, Yûsuf b. İbrâhîm el-Kiftî ise onun h. 450 (m. 1058)²⁹ tarihinde vefat ettiğini zikretmektedir. Bu arada bazı rivayetlere göre onun h. 370 (m.980)³⁰ ve h. 400 (m. 1009)³¹ yıllarında vefat ettiği de nakledilmektedir.

Bazı kaynaklarda Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin doğduğu şehir olan Fârâb'da vefat ettiği belirtilmiştir³². el-Cevherî'nin *Dîvânu'l-edeb*'i Ebû İbrâhîm'den Farâb'da okudum³³ şeklindeki ifadesinden ve Yâkût el-Hamavî'nin de el-Cevherî'nin istinsah ettiği *Dîvânu'l-edeb*'i okudum³⁴ rivayetinden onun vefatına yakın yıllarda Fârâb'a döndüğü anlaşılmaktadır.

Eserleri: Kaynak eserlerde Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin yazdığı üç kitap zikredilmektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

A- Elimizde Bulunmayanlar:

1- *Şerhu Edebi'l-kâtib*

İbn Kuteybe (ö.276/889)³⁵ tarafından telif edilen ve *Edebu'l-kâtib* adıyla tanınan eser, müellifin döneminde tahsil arzusunu hisseden seçkin sınıfa ve bilhassa devlet teşkilatı arasında nüfuz sahibi olmaya başlayan kâtiplere, Küfe'deki sarf âlimlerinin derlediği lisanî ve edebî malzemeyi sunmayı amaçlamaktadır. Kısacası İbn Kuteybe, bu eserinde kâtiplere doğru okuma, yazma ve konuşma konusunda aydınlatıcı bilgiler vermektedir³⁶.

²⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437; Taşköprüzâde, *age.*, I, 111.

²⁶ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ*, II, 619.

²⁷ Yâkût el-Hamavî, *age.*, II, 618; es-Safedî, *age.*, VIII, 395; es-Suyûtî, *age.*, I, 437; ez-Zirikî, *age.*, I, 284; Taşköprüzâde, *age.*, I, 110; Katip Çelebi, *age.*, I, 48; İsmâ'il Pâşâ el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 204; Kehhâle, *age.*, II, 227; Brockelmann, *age.*, II, 258; Sezgin, Fuat, *age.*, VIII/I, 351; İkbâl, Ahmed Şarkâvî, *age.*, s.252; Goldziher, İgnace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara 1993, s. 82.

²⁸ el-Kiftî, *age.*, I, 88.

²⁹ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ*, II, 618.

³⁰ es-Safedî, *age.*, VIII, 395; Taşköprüzâde, *age.*, I, 110; Sezgin, Fuat, *age.*, VIII/I, 351.

³¹ el-Kiftî, *age.*, I, 88; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 437.

³² Brockelmann, *age.*, II, 258; Huat, *age.*, s. 160.

³³ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ*, II, 619.

³⁴ Yâkût el-Hamavî, *age.*, II, 618.

³⁵ Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dînaverî, dil âlimidir. H. 276 (m.889) yılında vefat etmiştir. Dil ve edebiyata dair bir çok eseri vardır (Geniş bilgi için bkz. Ebû't-Tayyib el-Luğavî, 'Abdulvâhid b. 'Alî, *Merâtibu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, Dâru'l-fikrî'l-arabî, 1394, s. 136-137; İbnu'l-Enbârî, *age.*, s.72; İbnu'l-Esir, *age.*, III, 15; el-Kiftî, *age.*, II, 143-147; ez-Zehbî, *Tezkiretu'l-huffâz*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-arabî, Beyrut 1956, II, 764; İbnu'l-İmâd, *age.*, II, 69; ez-Zirikî, *age.*, IV, 208).

³⁶ Demirayak, Kenan-Çöğenli, Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s.6.

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî tarafından şerh edilen ve *Şerhu Edebi'l-kâtib* adını alan bu eser, maalesef günümüze kadar ulaşmamış ve hiçbir nüshası da mevcut değildir.

2- *Beyânu'l-i'râb*

Bu eser de, isminden de anlaşıldığı gibi irab hakkında olup kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır³⁷.

B. Elimizde Bulunan Eserleri:

1. *Dîvânu'l-edeb*

Bu eser hakkında bilgi veren tabakât ve terâcim müellifleri, el-Fârâbî'nin kitabı *Dîvânu'l-edeb*'i kime yazdığını ve onu kime hediye ettiğinden bahsetmemektedir³⁸. Ancak güzel bir tesadüf eseri olarak, araştırmalarım sırasında *Dîvânu'l-edeb*'in İstanbul'un çeşitli kütüphanelerindeki el yazması nüshalarının mukaddimesinde "eş-Şeyh Ebû'l-Hasan Ahmed b. Mansûr³⁹, oğulları ve Müslüman cemaati için bir kitap yazdım" meâlindeki ibaresinin yer aldığını tespit ettim⁴⁰. el-Fârâbî'nin kitabını ithaf ettiği Ebû'l-Hasan Ahmed b. Mansûr'u eş-Şeyh sıfatıyla zikretmesi, onun tanınmış âlimlerden biri olduğunu göstermektedir.

DÎVÂNU'L-EDEB

1- *Dîvânu'l-edeb*'in Muhtevası ve Eserde Kullanılan Metod

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin kaleme aldığı bu eser, sözlük telifinde vezinleri ve kelimelerin son harfini esas alması itibarıyla, lügatçiliğin tarihi seyrine bakıldığında kendi türünde ilk örneği teşkil ettiği görülmektedir.

Dîvânu'l-edeb, Dr. Ahmed Muhtâr 'Omar tarafından tahkik edilerek Arap Dili Akademisi tarafından h. 1394 (m. 1974) yılında dört cilt halinde Kahire'de basılmıştır. Bu eserde, tekrar edilen vezinler de dâhil olmak üzere 662 vezin içerisinde 23593 adet kelime izah edilmiştir. Ayrıca eser, 228 adet ayet, 204 adet hadis, muhtelif şairlere ait 1080 adet şiir ve 300 adet de darb-ı mesel (atasözü) ihtiva etmektedir.

Müellif eserini Kitâbu's-sâlim, Kitâbu'l-mudâ'af, Kitâbu'l-misâl, Kitâbu zevâtî's-selâse, Kitâbu zevâtî'l-erba'a ve Kitâbu'l-hemze olmak üzere altı bölüme ayırmış, daha sonra da bunları isimler ve fiiller şeklinde alt bölümlerde ele almıştır⁴¹.

³⁷ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 618; es-Safedî, *age.*, VIII, 396; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 438; Taşköprüzâde, *age.*, I, 111; İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, I, 204; Kehhâle, *age.*, II, 227.

³⁸ Ancak sadece *Keşfu'z-zunûn* (I, 774)'da İbrâhîm b. İshâk el-Fârâbî'nin bu eserini Atsız b. Havârezmşâh (ö.551/1156) için yazdığı zikredilmiştir. Oysa müellif el-Fârâbî, h. 350 (m.961) yılında vefat etmiştir. *Keşfu'z-zunûn* müellifi Kâtib Çelebî, *Dîvânu'l-edeb*'i Mahmûd b. 'Omar ez-Zemahşerî (ö.538/1144)'nin *Mukaddimetu'l-edeb* adlı eseriyle karıştırmıştır. Halbuki ez-Zemahşerî, bu eserini Havârezmşâh Kralı Atsız'a sunmuştur. Eserlerdeki isim benzerliğinden dolayı bir karışıklık olduğu, şahısların vefat tarihlerinden anlaşılmaktadır.

³⁹ Bu zat hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁴⁰ Topkapı Küt., III. Ahmed Böl.: 2652, vr. 2b.; Süleymaniye Küt., Carullah Böl.: 2013, vr. 2a.; İst. Ün. Merkez Küt.: 1063, vr. 6b.; Süleymaniye Küt. Şehit Ali Paşa Böl.: 2676, vr. 2b.; Kılıç Ali Paşa Böl.: 788, vr. 2a.; Reisu'l-kuttâb Böl.: 1101, vr. 2b.; Beşir Ağa (Eyüp) Böl.: 128-129, vr. 2a.; Atif Ef. Küt.: vr. 2a.; Murad Molla Küt.: 1768, vr. 2a.; Millet Küt., Feyzullah Ef. Böl.: 2068, vr. 2a.

⁴¹ Kenan Demiryak- Sadi Çoğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 127.

Her bölümde önce isimler fa'l, fa'le, fa'li, fu'l, fu'le, fu'li, fi'l, fi'le, fi'li vb. olmak üzere sırayla üçlü, dördlü, beşli ve altılı 144 kalıp içinde, ardından fiiller sülâsî mücerred, bunların mezîdleri, rubâ 'î mücerred ve mezîdleri olarak yirmi yedi kalıp halinde ele alınıp kök harflerinden önce son harflerin, sonra da ilk harflerin dikkate alındığı bir alfabetik sistem içinde sıralanmıştır. Sarfı iyi bilen bir kimsenin bile aradığını güçlkle bulabileceği bu sistem, pratik değildir. Özellikle harekeli olmayan metinlerde kelimelerin bulunabilmesi daha da güçleşmektedir. Fârâbî bu eserini, Arap dilinin müfredatının şâz ve nâdirlerini dikkate almadan sadece pratik değeri olanlarını ele alarak sarf ilmi çerçevesinde tasnif etmiştir.

Eser hem sarf yönünden büyük bir değer taşımakta, hem de modern alfabetik sisteme geçişte önemli bir safha teşkil etmektedir. Müellifin yeğeni İsmail el-Cevherî, maddelerin eserin çeşitli yerlerine dağıtılmış parçalarını birleştirmek suretiyle meydana getirdiği *es-Sihâh* adlı lügatta Arap alfabetik sistemine daha düzgün bir görünüm kazandırmıştır⁴².

2- *Dîvânu'l-edeb*'in Yurtiçi ve Yurtdışındaki Elyazması Nüshaları

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin *Dîvânu'l-edeb* adlı eserinin dünyanın birçok ülkesinde elyazması nüshaları bulunmaktadır. Bu da *Dîvânu'l-edeb*'in bilim dünyasında büyük önem arz ettiğini açıkça göstermektedir. Şimdi bunları sırasıyla sunalım:

1- Doğu Ülkelerindeki Elyazmaları

A- TÜRKİYE

a) İstanbul:

1- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet Kitaplığı: 2652

Kahverengi deri cilt, 255x170, 265 vr., 120 mm., 19 str., İstinsah tarihi h. 654,

Nesih.

2- Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü: 02068

Meşin deri cilt, 292x168, 235x168 mm., 272 vr., 24 str., Müstensih Nizâr b. 'Alî

b. Nişvân b. Ahmed b. Nizâr en-Nizârî, h. 642.

3- Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa Bölümü: 446

Mukavva cilt, sırtı ve kenarları meşin, 288x190, 220x143 mm., 1-401 vr., 19 str.

4- Atıf Efendi Kütüphanesi: 2717

Meşin cilt, XVI+451 vr., 27x16 cm., 21 str., Müstensih Muhammed b. Murâd, h. 868, Ta'lik.

5- Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü: 2676

Meşin cilt, 271x186, 175x122 mm., 481 vr., 17 str., Müstensih İbrahim b. Muhammed el-Karamiyye, h. 902.

6- Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa (Eyüp) Bölümü: 128-129

206x155, 160x120 mm., 313 vr., 17 str., mukavva ciltli, Müstensih Ali Arslan,

Nesih.

⁴² Karaarslan, Nasuhi Ünal, *age.*, XII, 164.

7- Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsu'l-Kuttâb Bölümü: 1101
Meşin cilt, 258x148 (206x117) mm. ebadında, 443 vr., 21 str., Müstensih Abdullah b. Muhammed, h. 1142, Nesih.

8- Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsu'l-kuttâb Bölümü: 1084-1085

Meşin cilt, 4+245: 249 vr., I. Cilt, 261x179, 202x125 mm., Müstensih Lutfullah.

9- Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Bölümü: 00788.

Meşin cilt, 258x148, 206x117 mm., 31 str., 229 vr., İstinsah tarihi h. 540, Nesih.

10- Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Bölümü: 02013

Meşin cilt, 329 vr.

11- Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü: 04677

Meşin ciltli, 442 vr., İstinsah tarihi h. 1141.

12- Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü: 04678

Meşin ciltli, 16x27 cm. ebadında, 447 vr., İstinsah tarihi 1142.

13- Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü: 05192

Meşin cilt, II. Cilt, 201x140, 170x100mm., 227 vr., 15 str., İstinsah tarihi h. 582, Nesih.

14- Murat Molla Kütüphanesi: 1768

270x210, 185x140 mm., 240 vr., 27 str., İstinsah tarihi h. 783, Nesih.

15- Murat Molla Kütüphanesi: 1767

Meşin cilt, 255x190, 175x125 mm., Müstensih Muhammed b. 'Abdurrahmân, h. 909, Nesih.

16- İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: 1434

Ebrulu mukavva cilt, 272 (143x190) 303, 178 vr., II. Cilt, 20 str.

17- İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: 1063

192 vr., (158x304) 130 mm., ebrulu mukavva cilt, 19 str.

B-IRAK

a-Bağdat aa. el-Evkâf Kütüphanesi: 1106, vr. 446 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

ab. Irak Müzesi: 1297, s.528 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354). ac. el-Hikme Üniversitesi Kütüphanesi: Mecmû 'a Serkîs, vr. 218, İstinsah tarihi VII.yy. (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

b. Basra: el-Abbâsiyye Kütüphanesi: Rakamsız, vr. 286 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

C- FİLİSTİN

a-Kudüs aa. el-Hâlidiyye Kütüphanesi: (h.588 bkz. *el-A'lâm*, I, 285) Bu nüshanın mikrofilmi Kahire'deki Arapça Elyazmaları Enstitüsünde bulunmaktadır (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354). ab. Mecmû'atu'l-Fityânî (h.632) Mikrofilmi Kahire'de bulunmaktadır (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

Ç-YEMEN

a- San'â' aa. el-Mutevekkiliyye Kütüphanesi: Dil: 34 (I, vr.326); dil: 35, 36 (I, vr. 220, h. VII yy.) 34 ve 36 nolu elyazmanın mikrofilmi Kahire'de bulunmaktadır (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354). ab. El-Garbiyye Kütüphanesi: Edebiyat: 40 (I, vr. 109,

h. VII. Yy.). Yine burada rakamsız bir elyazması daha vardır. Mikrofilmi Kahire'dedir (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

D- MISIR

a-Kahire aa. Dâru'l-kutub: Dil: 25 (tam, vr. 222, h. 574); dil: 234 (I, h.611); dil: 264 (I. Cilt); dil: 344 (tam, h.617); dil: 383 (tam, vr. 405, h. 629) (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354). ab. Dârul-kutub- Teymûriyye: Dil: 498 (h.1146) (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

E- SUUDİ ARABİSTAN

a- Medine aa. el-Mahmûdiyye Kütüphanesi: Edebiyat:7, I, vr. 285, h. 618 yılında yazılmış bir nüshadan h. 926 yılında nakil yapılmıştır. Mikrofilmi Kahire'de bulunmaktadır (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

F- FAS

a. el-Karaviyyîn: 80/368, eksik (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

G- HİNDİSTAN

a-Rampûr aa. Rıza Kütüphanesi: Dil: 29, vr. 254, h. 1226; dil:30, vr. 229, h. 1090 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 354).

H- İRAN

a- Tahran aa. Sipehsalar: 105 (I, vr. 243); 106 (II, vr. 233 sonu eksik, h. V. yy.) (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 353).

2- Batı Ülkelerindeki Elyazmaları

A- İNGİLTERE

a. Londra aa. Medresetud-dırâsâti'ş-şarkiyye ve'l-afrikiyye: 4797, I, vr. 266, h. VII. yy.; 47972, II, vr. 189, h. 621 (bkz. GAS, VIII/I, 355). ab. British Museum: Or. 5032, vr. 391, h. 879 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355). ac. Oxford-Bodalyana, Pock. 227, vr. 366, h. 668; Hunt. 281, I, vr. 206, h. 662; Hunt. 276, II, vr. 204; Hunt. 228, II, vr. 280, h. 373 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

B- FRANSA

a- Paris aa. Paris Milli Kütüphanesi: 6663, vr. 248, h. 547 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

C- HOLLANDA

a. Leiden aa. Leiden: Or. 473, vr. 237, h. 596, eksik; Or. 547, vr. 185, h. 619, eksik; 2391, vr. 168, h. 651 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

Ç- ALMANYA

a- Berlin aa. Berlin: Mecmû 'a Dahdah: 161, vr. 403, h. 629 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

D- İRLANDA

a- Dublin aa. Sör Chaster Kütüphanesi: 3125, vr. 243, h. VI. yy. (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

E- RUSYA

a-Moskova aa. Kremlin: h. 1007'de yazılmıştır (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

F- AMERİKA

a. Princeton aa. Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Carit (Yahuda) Bölümü: 202, vr. 278, h. 1205 (bkz. Sezgin, *age.*, VIII/I, 355).

3- *Dîvânu'l-edeb'* in Kaynakları

Müellif Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbi, meşhur eseri *Dîvânu'l-edeb'* i kaleme alırken diğer ilimlere dair eserlerden de istifade etmiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Sîbeveyh (ö.180/796)'in *el-Kitâb* adlı eseri.
2. Ebû Ubeyde (ö. 210/825)'nin *el-İbdâl*, *el-Hayl* ve *el-'İbl'* i.
3. Ebû Zeyd (ö. 215/830)'in *Fa'altu ve ef'altu*, *el-Hemze* ve *en-Nevâdir'* i.
4. el-Asma'î (ö. 216/831)'nin *el-Hemze*, *en-Nevâdir*, *es-Sıfat*, *el-Hayl*, *Halku'l-insân*, *en-Nahl*, *el-Vahveş* ve *el-Elfâz'* ı.
5. Ebû Ubeyd (ö. 223/837)'in *el-Karîbu'l-musannef*, *Emsâlu'l-'arab* ve *Karîbu'l-hadîs'* i.
6. İbnu's-Sikkît (ö. 244/858)'in *İslâhu'l-mantık*, *el-Ezdâd*, *en-Nevâdir* ve *el-Vahveş'* i.
7. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 248/862)'nin *el-Hemze*, *Halku'l-insân*, *en-Nebât*, *en-Nahl* ve *el-'İbl'* i.
8. İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Edebu'l-kâtib'* i.

4- *Dîvânu'l-edeb'* i Kaynak Edinen Eserler

1. el-Cevherî (ö. 393/1003)'nin *es-Sıhah'* ı.
2. es-Se'âlebî (ö.429/1038)'nin *Fıkhü'l-luga'* sı.
3. el-Hasan b. el-Muzaffer (ö.442/1050)'in *Tehzîbu dîvâni'l-edeb'* i.
4. Muhammed b. Ca'fer el-Gûrî (ö. 460/1073)'nin *Dîvânu'l-edeb'* i.
5. Mahmûd el-Kaşgârî (ö. 466/1073)'un *Divanü lugati't-Turk'* u.
6. ez-Zevzenî (ö. 486/1093)'nin *el-Masâdir'* ı.
7. Ebû Ca'fer el-Makarrî (ö.544/1149)'nin *Tâcu'l-masâdir'* ı.
8. Neşvân b. Sa'id (ö. 573/1178)'in *Şemsu'l-'ulûm'* u.
9. es-Sagânî (ö.650/1252)'nin *el-'Ubâb'* ı.
10. et-Tiflîsî (ö. 629/1232)'nin *Kânûnu'l-edeb'* i.
11. İbn Mâlik (ö. 672/1273)'in *İkmâlu'l-i'lâm bi teslîsi'l-keâm'* ı.
12. el-Feyyûmî (ö. 770/1360)'nin *el-Misbâhu'l-munîr'* i.
13. es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *el-Muzhir* ve *el-Kavlu'l-mucmel fi'r-redd 'alâ'l-muhmel'* i.
14. Muhammed el-Fâsî (ö. 1170/1756)'nin *İzâ'âtu'r-râmûs'* u.
- 5- Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî ve "*Dîvânu'l-edeb'*" Adlı Eseri Hakkında Söylenenler

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'den sonra yaşayan büyük âlimler, bu eserin değerini anlamışlar ve bu eseri methedip, en güzel ifadelerle takdirlerini belirtmişlerdir. Nitekim Yâkût el-Hamavî (ö. 626/1229), *Dîvânu'l-edeb'* in şöhretinin

her tarafa yayılmış bir eser olduğunu zikrederken⁴³, meşhûr dil âlimi Ebû'l-'Alâ' el-Ma'arrî (ö.450/1058), öneminden dolayı bu eseri ezberlemiş ve Yemenli bir edibin getirdiği *Dîvânu'l-edeb*'in eksik bir bölümünü ezberden tamamlamıştır⁴⁴. Hayreddin ez-Ziriklî (ö. 1396/1976) ise, İshâk b. İbrâhîm'in bir kitap yazıp ismini *Dîvânu'l-edeb* koyduğunu ve bu eseri "dilin terazisi ve kelamın ölçüğü" diyerek tanıttığını belirtmektedir⁴⁵.

⁴³ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-udebâ*, II, 618.

⁴⁴ el-Kiffî, *age*, I, 87.

⁴⁵ ez-Ziriklî, *age.*, I, 284. Ayrıca bkz. Murad Molla Kütüp. nr. 1767, 1a.

KAYNAKÇA

- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, Arp. çev. 'Abdulhalîm en-Neccâr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1959-1977.
- Demirayak, Kenan- Çöğenli, Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Ün. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1994.
- Ebû't-Tayyib el-Luğavî, 'Abdulvâhid b. 'Alî, *Merâtibu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, Dâru'l-fikri'l-'arabî, 1394.
- el-Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Mu'essetu'r-Risâle, Beyrut 1987.
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara 1993.
- Huart, Clément, *Arap ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara, trs..
- İbnu'l-Enbârî, 'Abdurrahmân Ebû'l-Berekât, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1976.
- İbnu'l-Esîr, 'İzzeddîn el-Cezerî, *el-Lubâb fi tahzîbi'l-ensâb*, Dâr Sâdır, Beyrut, trs..
- İbn Hacer el-'Askalânî, Şahâbeddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. 'Alî, *Lisânu'l-mîzân*, nşr. Mu'essetu'l-A'lâmî li'l-matbû'ât, Beyrut 1971.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zemân*, nşr. Muhyuddîn 'Abdulhamîd, Kahire 1948.
- İbnu'l-İmâd, Ebû'l-Felâh 'Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbar men zeheb*, Beyrut 1986.
- İkbâl, Ahmed Şarkâvî, *Mu'cemu'l-me'âcim*, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1993.
- İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, nşr. Şerafettin Yalıtıkaya ve Rifat Bilge, İstanbul 1945-1947.
- İsmâ'îl Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, nşr. Rifat Bilge-M. Kemal İnal, İstanbul 1951-1955.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Fârâbî, İshak b. İbrâhîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, nşr. Şerafettin Yalıtıkaya ve Rifat Bilge, Maarif matbaası, İstanbul 1941-1943.
- Kehhâle, 'Omar Rızâ', *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, nşr. Mektebe tahkîki't-turâs, Mu'essetu'r-risâle, Beyrut 1993.
- el-Kıftî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâ'i'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-fikri'l-'arabî, Kahire 1986.
- el-Kınnavcî, es-Seyyid Muhammed Siddîk Hasanhân, *el-Bulğâ fi usûli'l-luğâ*, nşr. Nezîr Muhammed Mektebî, Dâru'l-Beşâ'iri'l-islâmiyye, Beyrut 1988.
- es-Safedî, Selâhaddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Muhammed Yûsuf Necm, Dâr Franz Steiner, Wiesbaden 1971.
- es-Sem'ânî, Abdülkerîm Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, nşr. 'Abdullah 'Omar el-Bârûdî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-turâsi'l-'arabî*, Arp.çev. Arafâ Mustafâ, Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1988.
- es-Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut, trs..
- es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğâ ve envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut, trs..
- Şeyho, Luis, *el-Muncid fi'l-edeb ve'l-'ulûm*, el-Matba'atu'l-Kâsulikiyye, Beyrut 1956.
- Taşkoprüzâde, Ahmed b. Mustafâ, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*, nşr. Kâmil el-Bekrî-'Abdulvâhîb Ebû'n-Nûr, Dâru'l-kutubi'l-hadîse, Kahire 1968.

- Yâkût el-Hamavî, Şehâbeddîn Ebû 'Abdillah, *Mu'cemu'l-udebâ'*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1993.
- Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâr sâdır, Beyrut 1977.
- ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, Dâru ihyâ'î't-turâsi'l-'arabî, Beyrut 1956.
- ez-Zehebî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-islâm, Vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, Dâru'l-kutubi'l-'arabî, Beyrut 1989.
- ez-Zirikli, Hayreddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, trs., I, 284; Kehhâle, 'Omar Rızâ', *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, nşr. Mektebe tahkîki't-turâs, Mu'essetu'r-risâle, Beyrut 1993.